

SHARQIYYÂT

SHARQIYYAT 8/2 1996

1996-01-12-1103
Rift Valley Development Corporation
Office of the Secretary, Nairobi
P.O. Box 1000, Nairobi
Kenya

INHOUDSOPGAVE

<i>Snouck Hurgronje als koloniaal etnograaf: De Atjèhers (1893-1894)</i> Jean Kommers	87
<i>De opvang en integratie van Palestijnse vluchtelingen uit Koeweit in Jordanië</i> Egbert Harmsen	116
<i>De Nederlandse kledingindustrie en het mediterrane gebied: Migrerende bedrijven en migranten ondernemers</i> Stephan Raes	143
<i>Boekbespreking: Roger Allen, Hilary Kilpatrick and Ed de Moor (eds.) Love and Sexuality in Modern Arabic Literature</i> Djûke Poppinga	166
<i>Polemiek: Reactie op de bespreking van Vrouwen van de Midden Atlas: Vrij of Vroom?</i> Julie-Anne Borm en Bernhard Venema	171

DE OPVANG EN INTEGRATIE VAN PALESTIJNSE VLUCHTELINGEN UIT KOEWAIT IN JORDANIË

Egbert Harmsen¹

De Koeweit-crisis van 1990-1992 heeft de Palestijnse inwoners van Koeweit zwaar getroffen. Na de Iraakse bezetting zagen enige honderdduizenden Palestijnen zich gedwongen naar Jordanië te vertrekken. De opvang en integratie van de vluchtelingen in Jordanië werd bemoeilijkt omdat de Jordaanse economie ernstig te lijden had onder de crisis. Niettemin leidde de komst van zoveel mensen niet tot grote sociale onrust. Opvallend genoeg ontwikkelde de overheid geen specifiek beleid ten behoeve van de vluchtelingen, maar plaatste zij hun opvang in het bredere kader van armoedebestrijding. Uit interviews met tientallen Palestijnse repatrianten en andere betrokkenen blijkt dat de gedwongen migratie niet alleen een grote achteruitgang in welvaart inhield, maar ook dat veranderingen in sociale positie en de beperking van individuele vrijheden als zeer problematisch worden ervaren. Ook de verhouding met de Palestijnse inwoners van Jordanië bleek bij veel vluchtelingen gespannen.

Vóór het uitbreken van de Koeweit-crisis op 2 augustus 1990 bevond zich in Koeweit één van de grootste gemeenschappen van de Palestijnse diaspora. Naar schatting 350.000 Palestijnen woonden toen in het emiraat.² Evenals vele honderdduizenden arbeidskrachten uit andere Arabische landen vertrokken zij vanaf het begin van de jaren vijftig naar de Golfregio, op zoek naar werk en een beter inkomen. De Palestijnen bevonden zich echter in een unie-

1) De auteur studeerde Midden-Oosten studies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dit artikel is gebaseerd op zijn doctoraalscriptie: *De Repatriëring van Palestijnen uit Koeweit naar Jordanië, 1990-1993* (1995). Dit artikel is in belangrijke mate gebaseerd op interviews die de auteur afnam van repatrianten in verschillende steden in Jordanië in de periode oktober 1993-januari 1994. Naar deze interviews wordt slechts incidenteel verwezen in de noten.

2) Shafieq N. Ghabra, *Palestinians in Kuwait, The Family and the Politics of Survival*, Boulder Colorado: Westview-Press, 1987, 3.

ke situatie: zij hadden geen eigen staat om naar terug te keren. Daarom waren zij er sterker dan andere migranten toe geneigd om hun verblijf in Koeweit min of meer als definitief te beschouwen en hun hele leven daar gestalte te geven. Dit laatste werd door de Koeweitse overheid als een bedreiging ervaren, omdat die de privileges van het staatsburgerschap wilde reserveren voor de eigen bevolking. Na de Iraakse bezetting van 1990-1991 maakte het Koeweitse regime van de gespannen situatie in het land gebruik om een einde te maken aan de aanwezigheid van het overgrote deel van de Palestijnse gemeenschap in het emiraat.

Het merendeel van de Palestijnen die tijdens en na de Golfcrisis uit Koeweit vertrokken kwam in Jordanië terecht. Zij waren namelijk in het bezit van de Jordaanse nationaliteit. De vraag die ik in dit artikel wil behandelen is: hoe is de overgang van Koeweit naar Jordanië voor deze groep mensen verlopen, zowel in materieel als in immaterieel opzicht? Allereerst zal ik nader ingaan op de situatie van de Palestijnen in Koeweit vóór het uitbreken van de Golfcrisis en op de oorzaken van de massale uittocht die daarop volgde. Vervolgens zal ik een beeld schetsen van de wijze waarop deze Palestijnen in Jordanië zijn opgevangen en van de sociaal-economische omstandigheden waarin zij terechtgekomen zijn. Tenslotte zal ik ingaan op hun eigen verwachtingen en wensen ten aanzien van de toekomst.

Palestijnen in Koeweit

Vanaf 1948, het jaar waarin de Palestijnse ontheemding en verstrooiing plaatsvond, was er sprake van een ononderbroken migratie-stroom van Palestijnen naar Koeweit. In 1948 al werden hoogopgeleide Palestijnse vluchtelingen door de Koeweitse overheid en het bedrijfsleven uitgenodigd om in het emiraat te gaan werken.³ Het merendeel van de Palestijnse migranten echter werd gevormd door mensen van arme families die in de dorpen of de vluchtelingenkampen van de Westelijke Jordaanoever of in de Arabische buurlanden woonden. Tot de juni-oorlog van 1967 waren het voornamelijk individuele mannen die naar Koeweit vertrokken. Sinds de Israëlische bezetting van de Westoever en Gaza werd migratie naar het emiraat vooral een

3) Ghabra, *Palestinians in Kuwait*, 33-49. Overigens vestigden in 1936 de eerste Palestijnse onderwijsgeevenden zich al in Koeweit. Zie ook Laura A. Brand, *Palestinians in the Arab world. Institution Building and the Search for a State*, New York: Columbia University Press, 1988, 144-145.

gezinsaanleggenheid. Het totale aantal Palestijnen woonachtig in Koeweit steeg toen zeer snel. Ongeveer de helft van hen bestond uit vrouwen.⁴

De sociaal-economische omstandigheden waarin de Palestijnen in Koeweit verkeerden liepen zeer uiteen. Er was een kleine groep van zeer vermogende Palestijnen die topfuncties vervulden in het bedrijfsleven van het emiraat. Een van hen, die samen met een Koeweiti een grote computerfirma in eigendom had, vertelt het volgende over zijn werkzaamheden daar:

Wij waren in Koeweit de eersten die een computertrainings- en onderwijsinstelling oprichtten, onder de naam Kuwait Computer Studies Center Als consultants begeleidden we meer dan twintig grote automatiseringsprojecten in Koeweit, zoals die bij de Koeweitse effectenbeurs, de Nationale Bank van Koeweit en een verzekeringsmaatschappij. Ook voerden we grote data-entry-projecten uit voor onder andere het Koeweitse Departement voor Invoerrechten, de islamitische encyclopedie, het Ministerie van Electriciteit en Water en een keten van warenhuizen. Verder verleenden we diensten aan meer dan 150 kleine bedrijven op het gebied van hardware, software, advies en training. We waren ook agenten voor Amerikaanse computerfirma's.

Een grotere groep Palestijnen bestond uit hoogopgeleide werknemers die bij de overheid of in de particuliere sector werkzaam waren. Onder hen bevonden zich bedrijfsmanagers, boekhouders, bestuursambtenaren, secretaresses, docenten, ingenieurs, enzovoorts. Velen van hen waren hun loopbaan in Koeweit nog begonnen als arbeiders. Verder waren er kleine middenstanders en mensen die vrije beroepen uitoefenden (waaronder artsen en advocaten). Tenslotte bleef er onder de Palestijnen in Koeweit ook nog een grote groep ongeschoolde en halfgeschoolde arbeiders bestaan. Zij werkten in de industrie en in het transportwezen.⁵

De Palestijnen in Koeweit vormden een hechte en relatief goed georganiseerde gemeenschap. Vooral in de volksbuurten van Koeweit-stad, waarvan sommige overwegend Palestijns waren, bleven traditionele familiebanden en de solidariteit tussen buurtbewoners voortbestaan. Een Palestijn die in de volksbuurt Hawalli-Nuqrah woonde geeft het volgende beeld van het leven in de wijk:

4) Ann M. Lesch, "Palestinians in Kuwait", *Journal of Palestine Studies*, 4 (summer 1991), 43.

5) Brand, *Palestinians in the Arab world*, 117.

In mijn buurt woonden zo'n duizend mensen. In het gebied van de tien tot twintig dichtstbijzijnde flatgebouwen kende ik de mensen heel goed. Iedere dag zag ik hen, groette hen en maakte een praatje met hen. Ik leerde dan ook de vader, moeder, broers en zussen (van zo'n buurtgenoot) kennen De onderlinge relaties in Koeweit waren net zo goed als die in de Palestijnse vluchtelingenkampen.

Solidariteit nam ook georganiseerde vormen aan. Zo werden er door mensen die uit hetzelfde dorp of dezelfde stad in Palestina afkomstig waren dorps- of stadsverenigingen opgericht en waren er familiefondsen die financiële steun gaven aan armlastige familieleden.⁶ PLO-organisaties ondernamen binnen de Palestijnse gemeenschap verschillende sociale en culturele activiteiten en speelden een belangrijke rol in het stimuleren van het Palestijnse nationale bewustzijn.⁷

Ondanks dat de Palestijnen decennialang in Koeweit woonden en werkten bleef hun rechtspositie daar zeer zwak. Zij maakten in verreweg de meeste gevallen geen kans op het verkrijgen van het Koeweitse staatsburgerschap. Ook mochten zij geen onroerend goed bezitten en velen van hen waren uitgesloten van het recht op het volgen van (gratis) openbaar onderwijs. Deze discriminerende maatregelen waren overigens ook tegen alle andere buitenlanders gericht. Zeer ingrijpend was het zogenaamde *kafil*-systeem. Dit hield in dat het verblijfsrecht van iedere buitenlander ouder dan 21 jaar—ook als hij in het land geboren was—afhankelijk was van zijn Koeweitse werkgever. Zodra hij ophield met werken moest hij Koeweit verlaten.⁸

Vanaf de jaren zestig voerde de Koeweitse regering een "Koeweitiseringsbeleid": Koeweiti's kregen een voorkeursbehandeling bij het verkrijgen van banen in de overheidssector, waarvoor ze dan ook nog aanzienlijk hogere salarissen en ruimere pensioenvoorwaarden kregen dan buitenlandse werknemers die hetzelfde werk verrichtten.⁹

6) Ghabra, *Palestinians in Kuwait*, 99-102, 105-108, 122-133.

7) Brand, *Palestinians in the Arab world*, 130-137, 142, 146.

8) Idem, 120-121, 130-137, 142, 146.

9) Lesch, "Palestinians in Kuwait", 45.

Uittocht uit Koeweit tijdens en na de Golfcrisis

De Iraakse inname van Koeweit die op 2 augustus 1990 plaatsvond luidde het einde in van het overgrote deel van de Palestijnse gemeenschap in het emiraat. Vele Palestijnen verloren tijdens de Iraakse bezetting hun bron van inkomsten. De Koeweitse economie werd immers lamgelegd door de internationale blokkade tegen Irak en Koeweit en vele bedrijven werden door de Irakezen gesloten. De kosten van levensonderhoud escaleerden in deze periode in een ijsnel tempo en plunderingen en berovingen door zowel Iraakse soldaten als door groepen burgers van verschillende nationaliteit vonden op grote schaal plaats. Verder nam het gevoel van onveiligheid sterk toe vanwege de intimidatie en het geweld van de kant van zowel de Iraakse troepen als van het Koeweitse verzet. Tenslotte was er de toenemende oorlogsdreiging. Het gevolg van deze situatie was dat honderdduizenden Palestijnen en andere buitenlanders Koeweit verlieten. Bij het uitbreken van de Golfoorlog op 17 januari 1991 waren er van de naar schatting 350.000 leden tellende Palestijnse gemeenschap nog ongeveer 150.000 overgebleven.¹⁰

Toen er op 26 februari 1991 aan de Iraakse bezetting van Koeweit een einde kwam werd de situatie voor de Palestijnen daar nog moeilijker. De Koeweitse autoriteiten wezen hen onmiddellijk als zondenbok aan voor de Iraakse invasie en zijn rampzalige gevolgen voor het emiraat. Ze werden—over het algemeen ten onrechte—beschuldigd van collaboratie met de Iraakse bezetters. De houding van de PLO tijdens de Golfcrisis werd daarvoor vaak als reden aangevoerd.¹¹

In de maanden na de bevrijding van Koeweit kwam er een grootscheepse heksenjacht op Palestijnen en andere "verdachte" nationaliteiten op gang. Grote aantallen Palestijnen werden door Koeweitse veiligheidstroepen en burgermilities willekeurig van straat opgepakt of uit hun huizen gesleurd en meegenomen naar gevangenissen, politiebureaus en geïmproviseerde detentiecentra. Daar werden ze met tientallen tegelijk in kleine cellen opgesloten en soms maandenlang zonder vorm van proces vastgehouden. Ze stonden veelvuldig bloot aan verschillende vormen van mishandeling en marteling. Vele tientallen van hen werden doodgemarteld of buitengerechtelijk geëxe-

10) Lesch, "Palestinians in Kuwait", 45-46; interviews met Palestijnse repatrianten.

11) Philip Mattar, "The PLO and the Gulfcrisis", *Middle East Journal*, 48/1 (winter 1994), 33-36.

cuteerd. Vele anderen werden na gevangenschap gedeporteerd.¹² Een Palestijn die anderhalve maand in Koeweit had vastgezeten en aan ernstige martelingen was blootgesteld vertelt:

Toen de Koeweitse soldaten mij naar de grens brachten, dwongen ze me om op Yasir Arafat, koning Husein en mezelf te schelden. Bij de grens moest ik al mijn Koeweitse documenten en papieren afgeven, en moest ik een verklaring ondertekenen waarin stond dat mij geen haar was gekrenkt, en dat ik geen enkele schadeclaim had tegenover de Koeweiti's. Het Rode kruis bracht mij naar Bagdad. Vandaar moest ik zelf maar in Jordanië zien te komen.

Het beleid van de Koeweitse overheid na de Golfoorlog was er duidelijk op gericht om de Palestijnen uit het emiraat te verwijderen. Aan dit beleid lag een drietal motieven ten grondslag: de hierbovengenoemde "Koeweitiseringspolitiek", de verwijdering van een potentiële "vijfde colonne" en de wens om de PLO en Jordanië te straffen vanwege hun afwijzing van de militaire interventie tegen Irak tijdens de Golfcrisis.¹³ Hieronder wordt aangegeven welke stappen de Koeweitse overheid zette om de Palestijnen te verwijderen.

In de zomer van 1991 annuleerde de Koeweitse regering bijna alle contracten van Palestijnse werknemers in de overheidssector. Daarnaast werden particuliere ondernemingen ertoe aangezet om Palestijnse werknemers te ontslaan.¹⁴ Daarmee verloren al deze werknemers ook het recht op een verblijfsvergunning. Koeweitse openbare scholen lieten geen Palestijnse leerlingen meer toe.¹⁵ Verder bleven Koeweitse veiligheidstroepen Palestijnen las-

12) "Rights group condemns abuses in Kuwait" (tekst van Middle East Watch press announcement uitgegeven op 11 september 1991) *Jordan Times*, 16-9-1991; Lesch, "Palestinians in Kuwait", 2; Amnesty International, *Kuwait: Cases of 'Disappearance', Incommunicado Detention, Torture and Extra-Judicial Execution under Martial Law*, Londen, October 1992.

13) "Kuwait looks anew at expatriate labour", *Jordan Times*, 19-3-1991; "Kuwaitis must become majority in Kuwait-minister", *Jordan Times*, 14-1-1992; Mattar, "The PLO and the Gulfcrisis", 42-43.

14) "Kuwait launches recruitment drive in Gulf Arab States", *Jordan Times*, 13-8-1991; "Poor human rights records in Kuwait-U.S.", *Jordan Times*, 3-2-1992; Interview met Louise Cainker, Amerikaans sociologe en voormalig wetenschappelijk onderzoekster in Koeweit op 3 december 1993 in Amman.

15) Nassir Shirkani, "Empty blocks tell grim tale of Palestinian exodus", *Jordan Times*, 18-8-1991.

tigvallen.¹⁶ Volgens repatrianten in Amman werd ook de houding van Koeweitse burgers door Palestijnen nu als zeer vijandig ervaren.

Dit alles had tot gevolg dat er vanaf de zomer van 1991 weer een nieuwe massa-exodus van Palestijnen op gang kwam. Een Palestijnse voormalige bankemployée vertelt het volgende over zijn beslissing om Koeweit te verlaten:

Mijn enige misdaad was dat ik Jordaans burger en Palestijn ben ..., dus ik zei bij mezelf: Ik heb mijn waardigheid en die moet ik houden. Ik wil niet dat ik nog langer zo behandeld wordt door de Koeweiti's. Ik heb altijd in Koeweit geleefd en met niemand problemen gehad. Ik ben altijd eerlijk geweest. Ik wil ook nu vreedzaam blijven leven en geen problemen hebben met anderen. Daarom ging ik naar Jordanië terug. Want in Jordanië word je door niemand aangehouden en gevraagd: Waar ga je heen? Wat doe je hier?

Tegen het einde van 1992 waren er niet meer dan enkele tienduizenden Palestijnen in Koeweit achtergebleven. De arbeidsplaatsen van de grote massa Palestijnen die waren vertrokken werden veelal ingenomen door werknemers uit Egypte, Syrië, Libanon, India en andere Aziatische landen.¹⁷

"Repatriëring" naar Jordanië

De meeste Palestijnen die tijdens en na de Golfcrisis Koeweit ontvluchtten kwamen in Jordanië terecht. Zij waren immers in het bezit van de Jordaanse nationaliteit. Vóór hun emigratie naar Koeweit woonde het merendeel van hen op de Westelijke Jordaanoever en sommigen in Jordanië. Omdat de Westoever sinds 1950 deel uitmaakte van het Hashemitische koninkrijk Jordanië waren alle ingezetenen daar Jordaanse staatsburgers.¹⁸ Voor Palestijnen die vanuit de Westoever geëmigreerd zijn naar de Golfregio is terugkeer naar dit gebied meestal echter niet mogelijk vanwege restricties van de kant van de Israëliëse autoriteiten.¹⁹ Jordanië was dus het enige land dat voor hen overbleef om naar toe te gaan. De meesten reisden over land naar Jorda-

16) Jean Gueyras, "Kuwait finds new ways to harass its Palestinians", *Jordan Times*, 22-1-1992.

17) Peter Waldman, "Foreigners sweat to rebuild Kuwait as locals flex only financial muscle", *Jordan Times*, 31-5-1992.

18) Brand, *Palestinians in the Arab World*, 116.

19) U.N.-ESCWA *The Return of Jordanian/Palestinian Nationals from Kuwait: Economic and Social Implications for Jordan*, Amman, December 1993, 5.

nië per auto, service-taxi of mini-bus. In de periode na de Golfoorlog waren er ook velen die per vliegtuig naar Jordanië vertrokken.²⁰

Het gedwongen vertrek naar Jordanië was voor deze Palestijnen vaak een tragische ervaring. Een land waar ze meestal tientallen jaren hadden gewoond, hun leven hadden opgebouwd en een zekere welvaart hadden genoten, moesten ze vaarwel zeggen. Toen ze uit Koeweit vertrokken hadden ze vaak duizenden dollars aan geld en bezittingen verloren.²¹ Ze waren niet in staat om al hun bezittingen te vervoeren of waren beroofd door Iraakse soldaten, bendes criminelen of Koeweitse veiligheidstroepen. Velen die ik sprak kwamen volstrekt berooid in Jordanië aan. Schattingen van het totale aantal Palestijnen uit de Golfregio dat tijdens en na de Golfcrisis in Jordanië arriveerde lopen uiteen van circa 265.000 tot meer dan 350.000. Het overgrote deel van hen kwam uit Koeweit. Naar schatting 35.000-40.000 van hen zijn later doorgereisd naar de Palestijnse gebieden en enige duizenden anderen zijn er in geslaagd om te emigreren naar andere landen.²² Het precieze aantal Palestijnen uit Koeweit in Jordanië is dus moeilijk vast te stellen. Wellicht gaat het om 200.000 tot 250.000 mensen. Het leeuwendeel van hen vestigde zich in de grote steden van Jordanië, te weten Amman, Zarqa' en Irbid. Daar wonen immers hun familieleden en zijn de economische mogelijkheden relatief gezien het grootst.²³

Al deze Palestijnen worden in het Jordaanse bureaucratische jargon omschreven als *al-urduniyyîn al-'a'idîn*, ofwel Jordaanse repatrianten. Formeel gesproken is dit juist, want het gaat hier om Jordaanse staatsburgers die sinds de Golfcrisis weer binnen de grenzen van het Hashemitische koninkrijk Jordanië wonen. Tegelijkertijd echter identificeren deze mensen zichzelf duidelijk als Palestijnen en hebben ze met Jordanië meestal erg weinig affiniteit. Daarom heeft een begrip als "repatrianten" in dit geval eigenlijk weinig of geen reële betekenis en is "vluchtelingen" wellicht beter op zijn

20) *Al-taqirîr al-shahrî khilâl al-fatra 10 âb 1991 - kânûn al-awwal 1992*, Amman: Dâ'irat al-Ihsa'ât al-'Amma, 1993, 1.

21) *Dirâsat al-Urduniyyân al-'a'idîn min al-khârîj khilâl al-fatra 10-8-1991 - 31-12-1992*, Amman: Dâ'irat al-Ihsa'ât al-'Amma, 1993, 85.

22) Tawfiq Abu Bakr, "al-Filastiniyyûn al-'a'idûn ilâ al-Urdun min al-khalîj qâdirûn 'alâ taghyîr al-kharîja al-intikhabîyya, *al-Sharq al-Awsat*, 31-7-1993, 12.

23) National Center for Educational Research and Development (NCERD), *The Socio-Economic Characteristics of Jordanian Returnees, Part 1: Statistical Analysis and Indicators*, Amman 1991, 17; al-Masûh al-dimugharîyya: al-'amâla wa al-bâ'ala wa al-'a'idîn wa al-faqir 1991, Amman: Dâ'irat al-Ihsa'ât al-'Amma, 1993, 81-82.

plaats. Omdat "repatriëring" echter een begrip is dat in de literatuur veelvuldig wordt gebruikt als het over Palestijnen uit Koeweit gaat, zal ik in het hiernavolgende ook over "Palestijnse repatrianten" spreken.

De integratie van de Palestijnse repatrianten in Jordanië

De integratie van enkele honderdduizenden Palestijnse nieuwkomers uit de Golfregio in de Jordaanse samenleving en economie is moeizaam verlopen. De Jordaanse overheid had weinig middelen tot haar beschikking om de repatrianten op adequate wijze op te vangen. Het beleid van de regering ten aanzien van de nieuwkomers bestond vooral uit het treffen van noodmaatregelen en het geven van noodhulp. Zo kregen repatrianten gedurende de eerste maanden na aankomst in Jordanië wat financiële steun en ontvingen hulp zij in natura, zoals dekens, voedsel en medicijnen. Binnen- en buitenlandse N.G.O.'s speelden bij deze hulpactiviteiten een belangrijke rol.²⁴ Op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg heeft de Jordaanse regering ook noodmaatregelen getroffen: scholen gingen in twee ploegen werken en werden uitgebreid om het plotseling toegenomen aantal leerlingen op te vangen. Gezondheidszorginstellingen werden eveneens uitgebreid. Financiële steun van de Wereldbank, de Europese Gemeenschap en Japan heeft deze uitbreidingswerkzaamheden in belangrijke mate mogelijk gemaakt.²⁵

De regering stelde repatrianten gedeeltelijk vrij van het betalen van invoerrechtenbelasting over bepaalde bezittingen of verleende hun uitstel.²⁶ De opvang-activiteiten van de Jordaanse overheid op het gebied van huisvesting en werkgelegenheid zijn zeer marginaal geweest. De projecten die op deze terreinen van de grond zijn gekomen hadden slechts een beperkt bereik en ook niet-repatrianten konden ervan profiteren.²⁷ Verreweg de meeste repatri-

24) Seteney Shami, *Gulfwar returnees to Jordan: coping strategies and long-term implications of displacement*, Yarmouk University, Department of Anthropology: Irbid, 1993, 44-47.

25) "Government takes steps to help returnees", *Jordan Times*, 19-8-1991; "Health Ministry allocates JD 46.336 million for improving, expanding hospitals", *Jordan Times*, 9-12-1991.

26) "Returning expatriates get customs facilities", *Jordan Times*, 24-10-1990; "Deadline to license cars extended", *Jordan Times*, 28-4-1991.

27) "King inaugurates first phase of housing estate", *Jordan Times*, 28/29-5-1992; "Returnees add 200.000 people to list of unemployed, Minister says", *Jordan Times*, 5/6-9-1991; A. Y. Abu Ayyash, *Absorption of the returnees in small industrial enterprises: the case of the Development and Employment Fund*, United Nations Economic and Social Council for Western Asia (ESCWA), December 1991, 3.

anten moesten geheel op eigen kracht, zonder hulp van de overheid, onderdak en werk zien te vinden.

Het gebrek aan structureel integratiebeleid van de Jordaanse overheid had enerzijds te maken met de beperkte financiële middelen waarover zij beschikte. Jordanië is immers een land met slechts weinig natuurlijke hulpbronnen en bovendien was de financiële steun van de Golfstaten aan Jordanië sinds de Golfoorlog weggefallen. Anderzijds heeft de Jordaanse regering in de praktijk ook geen grote prioriteit toegekend aan de integratie van de repatrianten in het sociaal-economische leven van het land. Ze streefde ernaar om de nieuwkomers uit Koeweit als "gewone Jordaanse burgers" te behandelen. Ze konden dus geen speciale behandeling krijgen op de arbeids- en woningmarkt, maar werden over één kam geschoren met de behoeftigen uit de eigen samenleving.²⁸

De benadering van het repatriantenprobleem door de Jordaanse overheid heeft te maken met het officiële concept van *al-usra al-hāshimiyya*, de Hashemitische, Jordaanse familie. Volgens deze ideologie behoren alle Jordaanse burgers, ook die van Palestijnse afkomst, tot de Jordaanse natie en zijn politieke uitingen van Palestijns nationaal bewustzijn taboe.²⁹ Dit betekende ook dat de Palestijnse nieuwkomers uit Koeweit zo snel mogelijk moesten worden opgenomen in de structuur van de Hashemitische staat. De Jordaanse overheid nam daarom ook de controle over alle activiteiten betreffende hun opvang op zich. Palestijnse instellingen konden daarbij geen rol spelen.

De Jordaanse overheid is er met haar beleid in geslaagd om de politieke en maatschappelijke stabiliteit in het land te waarborgen. Door middel van de noodmaatregelen die werden getroffen is immers voorkomen dat tienduizenden repatrianten verstoken van voedsel, onderdak, onderwijs en gezondheidszorg zijn gebleven. Desalniettemin bleven de economische en sociale problemen van veel repatrianten onopgelost. Hieronder zal ik nader ingaan op de problemen die de Palestijnse nieuwkomers in Jordanië ondervonden op de terreinen van achtereenvolgens huisvesting, werkgelegenheid en inkomen, onderwijs en gezondheidszorg.

28) Shami, *Gulfwar returnees*, 45.

29) Brand, *Palestinians in the Arab World*, 175-176.

Huisvesting

Huisvesting speelde voor de repatrianten een zeer belangrijke rol bij de aanpassing aan de nieuwe levensomstandigheden in Jordanië. De woonomstandigheden waarin zij terecht kwamen liepen overigens sterk uiteen. Een minderheid onder de repatrianten was op het moment van aankomst al in het bezit van een eigen woning in Jordanië.³⁰ Vaak hadden zij in de tweede helft van de jaren tachtig een woning in Jordanië gekocht of gebouwd omdat hun toekomstperspectieven in Koeweit erg onzeker waren geworden. Voor hen is de aanpassing aan de nieuwe situatie in Jordanië relatief gemakkelijk verlopen. Zij hadden immers al een eigen plaats om op terug te vallen.³¹

De meerderheid van de Palestijnse repatrianten had echter geen eigen woning in Jordanië en moest zelf maar aan onderdak zien te komen. Meestal zochten ze gedurende de eerste maanden hun toevlucht bij familieleden. Daarmee legden zij een extra beslag op de woonruimte en het levensonderhoud van hun gastgezinnen. Dit leverde situaties van krapte en ongemak op. Zo was er een echtpaar van tegen de dertig, dat op 7 februari 1991 wegvlochtte voor de luchtbombardementen op Koeweit tijdens de Golfoorlog. Het reisde naar Jordanië, samen met twee zussen van de man en hun echtgenoten. In Jordanië waren ze gedwongen om negen maanden lang in het huis van de familie van de man te verblijven. Al die tijd moesten ze allen in de woonkamer slapen.

Andere Palestijnse gezinnen uit Koeweit verbleven in deze beginperiode in hotels of sliepen in moskeeën, kerken, kelders, in de straten en soms zelfs in hun eigen auto's.³² Zodra ze echter over wat financiële middelen beschikten huurden ze een eigen woning. Sommigen zijn slaagden erin om alsnog een woning te kopen.³³

Huurders onder de repatrianten kregen met verschillende problemen te maken. Het belangrijkste daarvan was wel de snelle stijging van de huren als gevolg van de enorme toeloop op de woningmarkt. Aanvankelijk was er zelfs sprake van een verdriedubbeling van de huur. Later zijn de huren weer

30) Volgens statistieken van het Dā'irat al-Iḥṣā'āt al-'Āmma over repatrianten die tussen 10 augustus 1991 en 31 december 1992 zijn teruggekeerd was 21.8 % in het bezit van een eigen woning en 19.8% was in het bezit van grond in Jordanië.

31) Shami, *Gulf-war returnees*, 31-32.

32) "Reports show returnees in dire need of help", *Jordan Times*, 25/26-4-1991.

33) Shami, *Gulf-war-returnees*, 35.

gedaald, omdat in Jordanië in snel tempo weer nieuwe wooncomplexen werden gebouwd. Toch bleven ze vaak twee maal zo hoog in vergelijking met de periode voor de Golfcrisis.³⁴ De huursstijgingen maakten het voor de repatrianten zeer moeilijk om geschikte huisvesting te vinden. Velen van hen gingen er toe over om kleine, ongemeubileerde appartementen te huren van slechte kwaliteit.³⁵ Sommigen waren maanden achter elkaar niet in staat tot het betalen van de huur; vaak werden zij dan voor de rechter gedaagd.³⁶

De huisvestingssituatie van de repatrianten in Jordanië betekent over het algemeen een aanmerkelijke verslechtering in vergelijking met de woonomstandigheden in Koeweit. In Jordanië zijn ze meestal veel kleiner behuist.³⁷ Zo vertelde een gezin bestaande uit twee ouders en zes kinderen dat zij in Koeweit een appartement bewoonden bestaande uit vier ruime kamers, een douche en een keuken. Na aankomst in Jordanië vonden ze uiteindelijk een flat die bestond uit een kleine woonkamer en twee nog kleinere slaapkamers, en verder uit een douche en een keuken. De slechtste woonomstandigheden zijn in de arbeidersstad Zarqa', waar verscheidene Palestijnse huishoudens uit Koeweit illegale woningen hebben gehuurd, gebouwd of gekocht, zonder stromend water, electriciteit en sanitaire voorzieningen.³⁸

Werkelegenheid en inkomen

Het vinden van werk is een ander urgent probleem waar Palestijnse repatrianten mee te maken kregen. Hun succes of falen op dit gebied was afhankelijk van verschillende factoren, zoals beroepsachtergrond in Koeweit, opleidingsniveau, leeftijd, connecties met mensen in Jordanië en de hoeveelheid kapitaal en bezittingen die uit Koeweit was meegebracht.

Aanvankelijk kon een groot aantal Palestijnse repatrianten in Jordanië nog leven van het geld dat op hun Koeweitse bankrekeningen stond. Het merendeel van hen had echter slechts een beperkte hoeveelheid geld op de bank staan. Palestijnen uit de lagere inkomensgroepen hadden in Koeweit vaak helemaal geen banktegoeden of spaargeld.³⁹ Palestijnen die in Koeweit voor

34) Interview met een bouw-ingenieur van het Niqābat al-Muhandisin te Amman op 4 januari 1994.

35) Shami, *Gulf-war returnees*, 34.

36) Interview met Dr. Ghazi van de Jami'at Mutadarir Ahdāth al-Khalij al-Ta'āwuniyya afgenomen op 11 december 1993.

37) Shami, *Gulf-war returnees*, 34.

38) Shami, *Gulf-war returnees*, 35.

de overheidssector hadden gewerkt ontvingen vanaf het einde van 1991 hun pensioengeld uit het emiraat. Degenen die voor de Koeweitse particuliere sector werkten zijn hiervan echter verstoken gebleven.⁴⁰

Gedurende de eerste vijf maanden na de Golfoorlog was het nog niet mogelijk om geld dat op Koeweitse bankrekeningen stond naar Jordanië over te laten maken. Dit had tot gevolg dat veel Palestijnse repatrianten uit Koeweit zonder financiële middelen kwamen te zitten en afhankelijk werden van hun familieleden in Jordanië of van liefdadigheidsinstellingen. Veel Palestijnse gezinnen uit Koeweit leden in deze periode aan ondervoeding.⁴¹ Op 3 augustus 1991 eierde de centrale bank in Koeweit de restricties op geldopnames en geldovermakingen naar het buitenland op, zodat onder velen de ergste nood werd gelenigd.⁴²

Ondanks dat de meeste repatrianten na verloop van tijd hun geld uit Koeweit ontvingen, bleef armoede onder hen een ernstig probleem. Tot op de dag van vandaag zijn veel van hen niet in staat om hun basisbehoeften, zoals voedsel en kleding, op adequate wijze te bevredigen. Eén van de belangrijkste oorzaken van deze armoede is de werkloosheid. Vermoedelijk is het werkloosheidspercentage onder de Palestijnen uit Koeweit in Jordanië zeker twee keer zo hoog gebleven in vergelijking met die in de Jordaanse samenleving in zijn geheel.⁴³ (Het officiële werkloosheidspercentage in Jordanië schommelt sinds de Golfcrisis tussen de 15 en 25%).⁴⁴ Overigens was op het moment dat de repatriëring plaatsvond de werkloosheid in Jordanië al hoog. Een andere reden voor de hoge werkloosheid onder repatrianten is dat het voor mensen van Palestijnse afkomst vaak moeilijk is om in Jordanië een overheidsbaan te krijgen. Jordaanse overheidsinstellingen worden immers vaak gedomineerd door mensen die afkomstig zijn uit de Jordaanse be-

39) *Jordan Times*, 17-6-1991.

40) Interview met Dr. Yahia al-Utaibi, directeur van de Coöperatieve Vereniging voor Slachtoffers van de Golfoorlog, afgenomen op 4 oktober 1993 in Amman.

41) *Jordan Times*, 13-4-1991.

42) *Jordan Times*, 4-8-1991.

43) *al-Masûh al-dimughrâfiyâ, al-'amâla wa al-ba'âla wa al-'â'idîn wa al-faqr* 1991, Amman: Dâ'irat al-Ilhâqât al-'Amma, 1993, 91-95.

44) *Jordan Times*, 14-10-1991; "Economic growth hits target of 8 percent", *Middle East Economic Digest (MEED)*, 24-12-1993; *MEED*, 28-5-1993, 8. Officieus wordt de werkloosheid in Jordanië op ongeveer 30 % geschat.

doelienensstammen. Zij zijn er vaak toe geneigd om werkzoekenden uit de eigen bevolkingsgroep te bevoornden.

De meeste repatrianten van middelbare leeftijd maken geen enkele kans op het vinden van een baan. Vaak teren zij noodgedwongen op het geld dat ze uit Koeweit hebben meegebracht. Ahmed bijvoorbeeld, een Palestijn van 42 jaar oud, heeft in Jordanië vanwege zijn leeftijd geen werk kunnen vinden. 21 jaar lang werkte hij in Koeweit als boekhouder in het kantoor van het Departement voor Invoerrechtenbelasting en daarnaast bij een auto-firma. Na de Golfoorlog werd zijn arbeidscontract door de Koeweitse autoriteiten opgezegd. In juni 1991 ontving hij zijn pensioengeld van de Koeweitse overheid (het ging om een bedrag van circa 40.000 gulden). In september van dat jaar vertrok hij met zijn vrouw en zijn twee jonge kinderen per vliegtuig naar Jordanië. In Sweileh, een voorstad van Amman, huurden ze een appartement. Op het tijdstip van het interview (januari 1994) leefde het gezin alleen nog van het pensioengeld uit Koeweit en van de 3.000 dollar die op Ahmeds Koeweitse bankrekening stond. Het geld raakte langzaam maar zeker op. Behalve aan de huur gaven ze alleen nog geld uit aan voedsel. Ook de kwaliteit van de maaltijden was achteruitgegaan in vergelijking met die in Koeweit. Fruit aten ze bijvoorbeeld nog zelden. Veel voedingsmiddelen zijn in Jordanië namelijk aanzienlijk duurder dan in Koeweit. Nieuwe kleren kunnen ze zich helemaal niet meer permitteren.

Ook veel Palestijnse gezinnen uit Koeweit die wel degelijk jonge leden tellen die beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt zitten zonder werk. Een voorbeeld is de familie Abdul-Rahman, bestaande uit vader, moeder, drie zonen en drie dochters. Vader werkte 38 jaar lang in Koeweit en bracht het daar tot adviseur in de technische sectie van het Koeweitse Ministerie van Binnenlandse Zaken. Ook zijn beide zonen werkten in Koeweit. Samen hadden ze een maandinkomen van circa 7.000 gulden. Nog tijdens de Iraakse bezetting van Koeweit vertrokken vader en moeder echter al naar Jordanië. Een jaar later verlieten ook de kinderen Koeweit. Vader, moeder en de drie zoons namen uiteindelijk hun intrek in een klein appartement in Amman (de dochters waren al getrouwd en hadden het huis verlaten). Niemand van het gezin slaagde erin werk vinden. Ze leven sindsdien van het geld van hun bankrekening uit Koeweit (ongeveer 20.000 gulden). Iedereen eet nu slechts één tot anderhalve maaltijd per dag. Vader heeft last van hoofdpijn. Alleen het feit dat een van de zonen nu een computeropleiding volgt in het computerstudiecentrum dat zijn oom in Amman heeft opgezet biedt nog perspectief.

Gezinnen uit Koeweit die geen geld (meer) hebben moeten terugvallen op liefdadigheidsinstellingen. Het geld en de hulp in natura van deze instellingen is echter ontoereikend om hun basisbehoeften te bevredigen. Veel werkeloze repatrianten houden zich dan ook bezig met straathandel. Ze verkopen bijvoorbeeld groenten of sigaretten. Het levert altijd lage en onregelmatige inkomsten op. Onder deze straatverkopers bevinden zich ook mensen met een academische achtergrond. Een andere manier voor werkeloze repatrianten om nog aan geld te komen is het verkopen van bezittingen die ze uit Koeweit hebben meegebracht, zoals auto's, sieraden, TV-toestellen en meubilair.

Grote Palestijnse gezinnen uit Koeweit waarvan niemand in Jordanië werk heeft kunnen vinden zijn er het allerslechtst aan toe. In hun woningen zijn vaak geen tafels, bedden, stoelen, tapijten, koelkasten en gasformuizen meer aanwezig. Ze nuttigen meestal niet meer dan een of twee karige maaltijden per dag. Soms gebeurt het dat kinderen uit deze gezinnen op het criminele pad gaan. Als gevolg van de misere situatie zijn vaak een of meerdere leden van het gezin ernstig ziek.⁴⁵

Een andere oorzaak van de armoede is dat lonen en salarissen in Jordanië vaak ontoereikend zijn om een gezin te kunnen onderhouden. Een gezin waarvan de vader de enige kostwinner is en als arbeider in de productie- of transportsector werkzaam is, is er materieel dan ook niet zoveel beter aan toe dan een gezin dat van liefdadigheidsinstellingen afhankelijk is. Wel bleek uit gesprekken dat een baan hen wel een belangrijk gevoel van eigenwaarde geeft.

Een derde factor is het weinige geld dat veel repatrianten uit Koeweit mee hebben kunnen brengen. Mensen die berooid uit Koeweit zijn gekomen en weinig geld hadden slagen er ook nu vaak niet in om volledig in de eerste levensbehoeften van hun gezinnen te voorzien, ook al zijn ze er soms in geslaagd om activiteiten te ontplooiën die inkomsten voor hun gezinnen opbrengen. Een voorbeeld is Muhammad, een Palestijn met een leeftijd van achter in de veertig. Hij heeft ongeveer 25 jaar lang in Koeweit gewoond. Hij werkte daar als handelaar in olië. Na de Iraakse invasie van 2 augustus 1990 werden vele bezittingen van hem gestolen. Tijdens de Golfoorlog ontvluchtten hij en zijn gezin de luchtbombardementen en reisden ze naar Jordanië. Daar kreeg hij financiële steun van een neef aan wie hij gedu-

45) Interview met Nayef Abasi, welzijnswerker in Zarqa, afgenomen op 23 januari 1994.

rende zijn verblijf in Koeweit geregeld geld had opgestuurd. Uiteindelijk ging hij met zijn gezin in Sweileh wonen. Daar ging hij als ijzersmid werken. Hij werkte dagelijks van zeven uur 's ochtends tot vijf uur of half zes 's middags. Hij verdiende ongeveer 80 Jordaanse dinar per maand, waarvan 60 dinar opging aan de huur van de woning. Het komt er op neer dat hij dagelijks niet meer dan één dinar per dag overhoudt om zijn gezin te voeden. Zijn vrouw overleed in de zomer van 1993 in een ziekenhuis tengevolge van een hartziekte. Muhammad zorgt er nu voor dat zijn kinderen twee tot drie keer per dag kunnen eten. Hij zelf krijgt echter slechts één maaltijd per dag.

Niet alle repatrianten kwamen in een situatie van werkeloosheid en absolute armoede terecht. Een grote groep wist aan dat lot te ontsnappen door in een eigen zaak of onderneming te investeren. Volgens de statistieken heeft zeker 40 % van de werkende mannen uit Koeweit in Jordanië een eigen zaak of bedrijf opgezet.⁴⁶ Vaak zijn dat commerciële projecten, zoals kruidenierszaken, schoenenwinkels, kledingzaken, enz. Ook werd er in ondernemingen op het gebied van de dienstverlening en bouwnijverheid geïnvesteerd.⁴⁷ Het kapitaal hiervoor brachten deze nieuwe ondernemers vaak uit Koeweit mee. Daarnaast werden ook leningen van familieleden of van de bank voor investeringen aangewend.⁴⁸

Voor de meeste Palestijnse investeerders uit Koeweit was het openen van een eigen zaak een noodoplossing. Vaak hadden ze zelf nauwelijks ervaring met het doen van zaken opgedaan. Investeren was voor hen echter de enige manier om nog aan inkomsten te komen om tenminste hun eigen voedsel en huisvesting te kunnen betalen.⁴⁹ Deze nieuwe middenstanders maken nu vaak werkdagen van tien, twaalf uur of nog langer. Zij vertelden dat hun inkomen maar net voldoende is om in de basisbehoeften van hun gezinnen te voorzien.

Er zijn trouwens ook investeerders die in Koeweit wel veel ervaring met investeringen en zakendoen hadden opgedaan. Sommigen hadden in Koeweit bijvoorbeeld al een winkel of een garage en slaagden er in om in Jordanië

46) *al-'Amāla wa al-batāla wa al-'ā'idīn wa al-faqr* 1991, Amman: Dā'irat al-Iḥṣā'āt al-'Āmma, 1993, 94-95.

47) *Dirāsāt al-khaṣā'is al-ijtimā'iyya wa al-iqtisādīyya li-al-Urdunīyyīn al-'ā'idīn min al-khārij*, Amman: al-Markaz al-Waṭanī li-al-Baḥṥ wa al-Taṭwīr al-Tarbawī, 1 (juli 1991), 45.

48) Idem, 47.

49) Shami, *Gulf-war returnees*, 39-42.

nië een soortgelijke onderneming op te zetten. Een voorbeeld is Yahia, een Palestijn van 44 jaar oud. In Koeweit was hij werkzaam als automonteur bij het Ministerie van Landbouw en daarnaast had hij zijn eigen garage. Zoals iedere buitenlander moest hij voor zo'n onderneming wel door een Koeweiti worden gesponsord. Op 2 augustus 1990, de dag dat de Iraakse invasie plaatsvond, was hij met zijn gezin in Jordanië op familiebezoek. Eind 1990 keerde hij nog voor enkele weken naar Koeweit terug en liet een aantal belangrijke bezittingen naar Jordanië overbrengen. Veel spullen waren inmiddels al gestolen, zoals stoelen, tafels, de TV, de bandrecorder en keukengerei. Nadat Yahia en zijn gezin enige tijd bij familieleden in Amman hadden gewoond verkochten ze alle sieraden die ze uit Koeweit hadden meegebracht. Met een deel van de opbrengst huurden ze een kleine flat en een ander deel investeerde Yahia in een nieuwe garage in de buurt van zijn woning. Het beginkapitaal bedroeg 4.000 Jordaanse dinar. De huur van de vestigingsplaats bedroeg jaarlijk 1.500 Jordaanse dinar. Verder heeft hij nog een Egyptische gastarbeider in dienst, die een maandloon van 100 dinar ontvangt. Maandelijks verdient Yahia nu 200 tot 400 dinar met deze onderneming. Het geld is maar nauwelijks voldoende voor de huur van zijn woning en voor het levensonderhoud van zijn gezin.

Er zijn ook investeerders die in Koeweit hoge posities in het bedrijfsleven hebben vervuld en daar veel kapitaal vergaarden. Zij slaagden er in Jordanië vaak in om ondernemingen van grotere omvang op te zetten, zoals handelsfirma's, bouwondernemingen of dienstverlenende bedrijven op het gebied van automatisering. Deze grote investeerders leiden nu ook in Jordanië een welvarend bestaan en kunnen beschouwd worden als de toplaag onder de repatrianten. Een voorbeeld is Yasir, die in Koeweit als consultant werkte voor de Amerikaanse multinational Dow Chemical. Hij was daar verantwoordelijk voor de verkoop van medicijnen aan artsen en apotheken. Vlak voor het uitbreken van de Golfoorlog vluchtte hij naar Jordanië. Begin 1992 slaagde hij erin om in Amman een farmaceutische handelsfirma op te zetten. Hij had in Koeweit immers al een groot vermogen opgebouwd en bovendien had hij daar goede relaties gelegd met buitenlandse leveranciers van farmaceutische producten. Yasir en zijn gezin hebben in Jordanië dezelfde levensstandaard weten te handhaven als ze in Koeweit gewend waren.

Palestijnse repatrianten die in Jordanië in een bedrijf investeerden werden met verschillende problemen geconfronteerd. Zo waren er allerlei bureaucratische obstakels. Voor bepaalde typen bedrijven bijvoorbeeld, zoals industriële of landbouwondernemingen, is het zeer moeilijk om een vergunning te krijgen als men geen speciale connecties heeft in het Jordaanse over-

heidsapparaat, aldus een gerepatrieerde ondernemer. Andere obstakels waren de hoge huren voor de vestigingsplaatsen van winkels en opslagplaatsen en de hoge belastingen op zowel primaire als luxe-goederen.⁵⁰ De familie al-Khader, bijvoorbeeld, investeerde in Zarqa' in een bedrijf bestaande uit twee koelhuizen, waar geïmporteerd vlees en vis wordt ingevroren, en vier vrachtwagens. 45 % van de winst moeten zij aan de belastingdienst afdragen. Als de huur van de vestigingsplaats, telefoonkosten, electriciteit, lonen van de werknemers en wegenbelasting daarbij worden opgeteld, dan lopen de maandelijke kosten van het bedrijf op tot 6.000 JD. Het bedrijf maakt daardoor per maand een winst van niet meer dan twee tot drie procent. In Koeweit hadden zij een veel grotere firma in eigendom, die bestond uit zes koelhuizen, twee ijsfabrieken en twaalf vrachtwagens. Deze firma behaalde daar winstpercentages van 25 %. In Koeweit worden ondernemingswinsten namelijk niet belast.

Investeerders die in Koeweit al als zakenman werkzaam zijn geweest zeggen de ervaring te hebben dat het zakenklimaat in Jordanië in alle opzichten moeilijker is dan in Koeweit. In Jordanië heeft men veel meer tijd nodig om van de overheid iets gedaan te krijgen en bovendien is er minder geld voorhanden.

De nieuwe Palestijnse winkeliers uit Koeweit waren niet vertrouwd met de marktsituatie in Jordanië. Zij ondervonden dat de markt erg beperkt is omdat de koopkracht van de bevolking zo laag is. Iemand die in Marka', een voorstad van Amman, een stoffenwinkel had geopend, klaagde dat de mensen daar nooit stoffen kochten. Ze konden het zich alleen permitteren om tweedehands kleding te kopen.⁵¹ Het probleem van geringe koopkracht werd nog verergerd doordat de markt door de vele nieuwe projecten verzadigd raakte. In een straat in Amman of Zarqa' waar vóór de Golfcrisis slechts één kruidenierszaak, garage of schoenenwinkel gevestigd was, zijn er nu meerdere. Al die bedrijfjes moeten met elkaar concurreren om dezelfde klandizie waarvan de koopkracht bovendien zeer laag is.⁵² Veel Palestijnse investeerders uit Koeweit zijn vanwege gebrek aan ervaring met zakendoen failliet

50) Shami, *Gulf-war returnees*, 40.

51) Shami, *Gulf-war returnees*, 47.

52) Interview met Nayef al-Abasi, afgenomen op 22 januari 1994.

gegaan. Degenen die wel slaagden in het zakenleven vonden uiteindelijk een betere plaats in de Jordaanse samenleving.⁵³

Naast "armen" en "investeerders" bevinden zich onder de Palestijnse repatrianten uit Koeweit ook mensen die in Jordanië vaste banen hebben gekregen bij particuliere instellingen en daar hooggeschoold werk verrichten. Vaak hebben zij in Koeweit vergelijkbare banen gehad. Ze deden daar vaak veel ervaring op met moderne technieken, zoals computers.⁵⁴ Jordaanse bedrijven kunnen daarom goed gebruik maken van hun kennis en vaardigheden en nemen hen graag in dienst. Deze groep werknemers heeft meestal weinig moeite om in de basisbehoeften van henzelf en hun gezinnen te voorzien. Desalniettemin betekent de repatriëring ook voor hen een dramatische daling van het consumptieniveau. In tegenstelling tot in Koeweit zeggen ze dat ze in Jordanië hun dagelijkse uitgaven nauwgezet moeten plannen.

Onderwijs

Ook wat betreft het onderwijs verliep de overgang van Koeweit naar Jordanië voor de Palestijnse repatrianten moeizaam. In Koeweit leefden de Palestijnen in een welvaartsstaat. Het niveau van het onderwijs en de voorzieningen op de scholen waren daar uitstekend. De schoolklassen waren relatief klein en de schoollokalen ruim. De leerkrachten werden goed betaald. Er werden moderne onderwijsmethoden toegepast en schoolboeken, schooluniformen en vervoer van en naar de school waren gratis. In Jordanië daarentegen heeft het onderwijs veel minder financiële middelen tot zijn beschikking en zijn de omstandigheden op school meestal aanmerkelijk slechter. Jordaanse schoolklassen tellen vaak 40 tot 50 leerlingen, de schoollokalen zijn vrij klein en de schoolgebouwen worden minder goed schoongehouden. Soms moeten twee of drie leerlingen één schooltafel met elkaar delen. Leraren en onderwijzers in Jordanië verdienen heel weinig. Vaak gaan ze na schooltijd met een ander baantje aan de slag om hun gezinnen te onderhouden. Een jonge repatriant vertelt:

Mijn twee jongere zussen gaan nog naar de lagere school. In Jordanië gaan ze niet zo graag naar school als in Koeweit. Het schoolgebouw is namelijk niet schoon en ze krijgen er geen boeken en geen eten, zoals in Koeweit. De leer-

53) Shami, *Gulf-war returnees*, 42.

54) Interview met Muhammad Abdul Qadir, Jordaanse-Palestijns journalist, docent computertechnologie en repatriant uit Koeweit, afgenomen op 20 december 1993 in Amman.

krachten hier zijn niet goed, ze leggen de les niet goed uit In Koeweit werd er goed voor ze gezorgd, en ze werden daar goed begeleid.

Vanwege de moeilijke overgang hebben Palestijnse leerlingen uit Koeweit vooral in de beginperiode psychische problemen gehad. Ze voelden zich vaak afgewezen omdat ze uit het "rijke Koeweit" kwamen. Muhammad, een Palestijnse repatriant van zeventien jaar, zegt het volgende hierover:

De leraren hier maakten onderscheid tussen de leerlingen die uit Koeweit kwamen, en de Jordaanse scholieren. Dat konden wij merken. Ze hadden iets tegen Koeweit en tegen de leerlingen uit Koeweit. Veel Jordaanse leerlingen (degenen die altijd in Jordanië hebben gewoond) namen ook deze houding aan. Ook zij discrimineerden. Ze beschouwden iedereen die uit Koeweit kwam als arrogant en rijk.

In het begin leden de schoolprestaties van veel repatriantenleerlingen onder de moeilijke situatie. Na verloop van tijd echter raakten zij meer ingeburgerd in de Jordaanse samenleving en behaalden ze weer goede resultaten.⁵⁵

In Jordanië is het onderwijs in de openbare scholen gratis. Zaken als boeken, schriften en schooluniformen moeten echter wel betaald worden. Voor de armere gezinnen uit Koeweit is dit een last die zeer moeilijk te dragen is. Toch kennen deze gezinnen vaak een hoge prioriteit toe aan onderwijs voor hun kinderen. Veel Palestijnen uit Koeweit gestroosten zich zelfs grote offers om hun kinderen hoger onderwijs te laten volgen. Daarmee proberen ze de moeilijke situatie waarin ze leven te overstijgen. Illustratief is wat een jonge repatriant hierover vertelde:

Hier in Jordanië heb ik niet genoeg geld meer over om goed te eten. Mijn broer en mijn zus studeren namelijk op de universiteit en daar moeten we voor betalen. Ik geef hun al het nodige geld voor de studie. Toen ik zelf nog in Jordanië studeerde gaven mijn ouders mij alles wat ik wilde en nu is het aan mij de beurt om mijn broer en zus alles te geven wat ze nodig hebben Studie en onderwijs is prioriteit in onze familie Ikzelf ben nu goed opgeleid en ik zeg tegen mijn broers en mijn zussen: jullie moeten studeren, want het leven is nu erg moeilijk.

55) Interviews met repatriantenleerlingen en hun ouders, afgenomen in december 1993 en in januari 1994.

Gezondheidszorg

Ook voor de gezondheidszorg geldt dat Palestijnse repatrianten zeer positieve herinneringen hebben aan de voorzieningen in Koeweit. Daar zijn publieke gezondheidszorginstellingen en medische voorzieningen van overheidswege gratis toegankelijk. De repatrianten zijn ook zeer te spreken over de medicijnen en de behandeling door artsen en verplegend personeel aldaar.

In Jordanië zijn de omstandigheden in de gezondheidszorg duidelijk anders, omdat de Jordaanse overheid veel minder geld te besteden heeft aan medische voorzieningen. In tegenstelling tot in Koeweit moet in Jordanië voor medicijnen en medische behandelingen betaald worden. Nu zijn de kosten in de publieke gezondheidszorg nog erg laag in vergelijking met die in de particuliere gezondheidszorg. De kwaliteit van de medische zorg in overheidsklinieken en -ziekenhuizen is echter ook veel slechter. Er is maar een beperkt assortiment aan medicijnen aanwezig en vaak zijn deze ook veel minder effectief. Verder laat de behandeling door medisch personeel vaak te wensen over, omdat in Jordanië het aantal patiënten per kliniek en ziekenhuis enorm hoog ligt. "De dokter besteedt hier in Jordanië niet echt aandacht aan je. De artsen gedragen zich altijd zo gehaast" is een veel gehoorde klacht onder repatrianten. De enorme toevloed aan patiënten in overheidsklinieken en -ziekenhuizen levert lange wachttijden op. "In de overheidsziekenhuizen in Jordanië zijn ze erg onverschillig. Ze laten je lang wachten, ook al sta je op het punt om dood te gaan. Ze maken zich niet druk om je. In de particuliere ziekenhuizen wel, omdat je daar betaalt", aldus een jonge repatriante. In particuliere ziekenhuizen en klinieken is de gezondheidszorg van aanzienlijk betere kwaliteit. Voor veel repatrianten is de behandeling in privéklinieken en -ziekenhuizen echter te duur. De armsten onder hen kunnen zelfs de kosten van de publieke gezondheidszorg niet opbrengen. Gevolg is dat sommige zieke repatrianten, waaronder kleine kinderen, gestorven zijn.⁵⁶

Veel Palestijnse repatrianten lijden onder psychosomatische klachten vanwege de schok die de overgang van Koeweit naar Jordanië met zich meebracht. Mensen die hun huis, werk en geld in Koeweit hebben verloren en nu in Jordanië werkeloos zijn, een enorme schuldenlast opbouwen en herhaaldelijk geen voedsel voor hun gezinnen mee naar huis kunnen brengen gaan gebukt onder zorgen en depressies. Dit kan leiden tot klachten als overspannenheid, reumatiek, maagklachten, hartklachten, hoofdpijn, hoge bloeddruk,

56) Bilal Hijawi, "Gulfreturnees: going back to the first step?" *The Star*, 20/26-5-1993.

zware griep, verstoring van de menstruatie en suikerziekte. Abdullah Ghazi, een Palestijnse arts die gratis medische hulp aan behoeftige patiënten verleent, doet melding van gevallen van zelfdoding onder repatrianten. Palestijnen die in Koeweit het slachtoffer van mishandeling en marteling zijn geweest hebben in het bijzonder te leiden onder ernstige psychische klachten, zoals gebrek aan concentratievermogen, herhaaldelijk voorkomende nachtmerries en fobiën van velerlei aard.⁵⁷

De relatie met de Jordaanse bevolking

De problemen van Palestijnen uit Koeweit die in Jordanië terecht zijn gekomen hebben ook betrekking op hun relatie met de rest van de Jordaanse samenleving. Zo waren de gevolgen van de repatriëring voor de verhouding tussen de repatrianten enerzijds en hun familieleden in Jordanië anderzijds vaak dramatisch. Vele gezinnen in Koeweit die geregeld geld naar familie in Jordanië hadden overgemaakt ondervonden dat ze nu zelf afhankelijk van diezelfde familieleden waren geworden. Dit bracht gevoelens van schaamte met zich mee.⁵⁸ Vaak kregen ze met negatieve reacties van de kant van hun "Jordaanse" verwanten te maken. Zij werden door hen koel bejegend en voor "rijke, arrogante Koeweiti's" aangezien, ook al kwamen ze vaak berooid in Jordanië aan.

Er was ook sprake van leedvermaak omdat de familieleden uit Koeweit hun relatief welvarende leven waren kwijtgeraakt en nu gedwongen waren om, evenals de rest van de bevolking, in moeilijke economische omstandigheden te (over)leven. Een repatriant van ongeveer 40 jaar oud beschrijft het gedrag van zijn familieleden als volgt:

Hun houding was er een van: die lui uit Koeweit zijn zo rijk, waarom zouden wij hen moeten helpen? De mensen in Jordanië, ook onze familieleden, staan vijandig tegenover ons. Ze zeggen bijvoorbeeld dat wij Koeweiti's zijn. En ze maakten opmerkingen als: 'Godzijdank zijn jullie teruggekeerd', 'Godzijdank verkeren jullie nu in dezelfde situatie als wij', 'Godzijdank zitten jullie nu in grote nood'.

Voor deze negatieve reacties op terugkerende familieleden uit Koeweit zijn verschillende oorzaken aan te geven. Zo geldt voor een aantal Palestijnen die

57) Gesprekken met Mohammed Kairy al-Lubadeh, Palestijnse arts uit Koeweit en met enkele van zijn patiënten, afgenomen op 11 december 1993 in Amman.

58) *Jordan Times*, 10-3-1991.

in het verleden in Koeweit woonden en werkten inderdaad dat zij zich tijdens bezoeken aan familieleden in Jordanië op arrogante wijze gedroegen. Ze consumeerden opzichtig en pochten over hun welvaart en hun goede maatschappelijke positie in Koeweit. Uiteraard bracht dat negatieve gevoelens teweeg bij deze familieleden.⁵⁹ Het welvaartsverschil tussen de Palestijnen in Koeweit en hun familieleden in Jordanië was doorgaans erg groot. Eerstgenoemden hadden tijdens hun vakanties in Jordanië vaak grote hoeveelheden geld bij zich en brachten giften en cadeaus voor hun familieleden mee. Alhoewel deze giften dankbaar door de familie in ontvangst werden genomen werd hiermee, bewust of onbewust, een situatie van ongelijkwaardigheid en afhankelijkheid onderstreept. Volgens repatrianten zullen de "Jordaanse" familieleden het vaak als vernederend ervaren hebben.

Overigens was de ontvangst van repatrianten door familieleden in Jordanië niet altijd negatief. Vooral repatrianten met familieleden die beter gesitueerd waren zijn op een positieve en behulpzame manier ontvangen.

Tot op de dag van vandaag zijn de relaties tussen repatrianten uit Koeweit en hun familieleden in Jordanië meestal niet bijzonder intensief te noemen. Er worden weinig bezoeken uitgewisseld. Arme repatriantengezinnen hebben vaak de mogelijkheid niet om familieleden uit te nodigen voor de maaltijd en hen voldoende gastvrijheid aan te bieden. Daarnaast is in veel gevallen een zeker onbegrip tussen beide groepen blijven bestaan. Relaties met familieleden die eveneens uit Koeweit zijn gevlucht en zelfs met ex-buren uit Koeweit zijn vaak veel intensiever. Repatrianten begrijpen elkaars problemen over het algemeen beter.⁶⁰

Ook in het algemene maatschappelijke leven van Jordanië werden Palestijnen uit Koeweit met negatieve reacties geconfronteerd. Het vooroordeel dat Palestijnen uit Koeweit rijk zijn en niets te klagen hebben leefde sterk onder de Jordaanse bevolking. Dat beeld werd ook in de hand gewerkt door bepaalde uiterlijkheden, zoals de economische bedrijvigheid onder een groot aantal repatrianten, het opzetten van grote bouwondernemingen door de kapitaalkrachtigen onder hen, berichten in de media over stortingen van grote hoeveelheden geld uit Koeweit op bankrekeningen in Jordanië en het over-

59) Interview met Lamiya Radi, Marokaans politicologe en onderzoekster naar de situatie van Palestijnen in Jordanië, afgenomen op 18 november bij CERMOC in Amman, en met een aantal repatrianten, afgenomen in december 1993 in Amman en Irbid.

60) Shami, *Gulf-war returnees*, 38-39.

brenge van bepaalde luxegoederen door de repatrianten. Repatrianten kregen dikwijls het verwijt oorzaak te zijn van alle economische en maatschappelijke problemen waar Jordanië na de Golfoorlog mee te maken kreeg, zoals de massale werkloosheid, de snelle stijging van huren en prijzen, de overbelasting van de scholen, de watertekorten en de toenemende misdaad.

De repatrianten uit Koeweit werden in Jordanië door velen ook als "decadent" beschouwd. Ze zouden overdadig leven, geneigd zijn tot uitpattingen en het niet zo nauw nemen met de moraal. Naar verluid waren zij in alle opzichten "Koeweiti's". Repatrianten kregen daar soms suggestieve en sneurende opmerkingen over te horen. Een repatriant van ongeveer 40 jaar oud, die als leraar op een UNRWA-school in Amman werkt, geeft het volgende voorbeeld:

Een keer op school vertelde een collega van mij dat hij een lift gaf aan een meisje dat zei dat ze in Koeweit had gewoond. Ze bleek een prostituee te zijn. Die collega legde er sterk de nadruk op dat ze uit Koeweit kwam, zodat ik het goed zou horen. Hij wilde daarmee zeggen dat alle vrouwen, alle mensen die uit Koeweit zijn gekomen, zo zijn.

Aan de vooroordelen ten opzichte van de Palestijnse repatrianten uit Koeweit ligt de algemene verhouding tussen enerzijds de relatief arme Jordaanse en Palestijnse samenlevingen en anderzijds de zeer rijke oliestaten ten grondslag. Palestijnse migranten in Koeweit hebben, ondanks alle discriminatie, meegeprofiteerd van de grote olierijkdom in het emiraat en vaak een consumptieve levensstijl ontwikkeld, in tegenstelling tot hun familieleden en landgenoten in Jordanië. Ook hebben veel repatrianten uit Koeweit een tamelijk liberale levenshouding. Dit heeft te maken met het sterk multiculturele karakter van de Koeweitse samenleving en de relatief grote mate van politieke vrijheid in het emiraat. Ook het gemiddeld hoge opleidingsniveau van de Palestijnen in Koeweit is hierbij een belangrijke factor.⁶¹

Het is overigens niet mogelijk om te generaliseren: evenals in de Jordaanse samenleving vindt men onder de Palestijnen uit Koeweit zowel conservatief als liberaal ingestelde mensen. Toch kwam het veel voor dat vele goed opgeleide Palestijnen uit Koeweit die er vrij vooruitstrevende opvattingen op nahouden—bijvoorbeeld over man-vrouw-relaties—na terugkeer in

61) Musa Shteiwi, *The impact of forced return migration on Jordan and its people*, Jordan University, Department of Sociology, Amman 1993, 186.

Jordanië in zeer conservatieve en streng islamitische buurten kwamen te wonen, omdat ze alleen daar betaalbare huisvesting konden vinden. Hun levensstijl week af van die van de overige bewoners van de buurt. Een ongetrouwde Palestijnse vrouw uit Koeweit die in Amman als secretaresse bij een particuliere onderneming werkt geeft het volgende voorbeeld:

Omdat ik een baan in Amman heb wordt er vaak over mij geroddeld. De mensen vragen zich af: wat voert dat meisje toch uit in Amman? ... In Koeweit dachten de mensen niet zo. Daar kon je elke baan krijgen die je maar wilde en kon je overal naar toe gaan. Het was je recht De mensen hier zien het niet zitten dat je secretaresse bent. 'Want', zeggen ze dan, 'die ontmoet veel te veel mannen' en zo. In Koeweit was secretaresse een gerespecteerd beroep, maar hier in Jordanië fronsen de mensen vaak hun wenkbrauwen als ik ze vertel wat mijn baan is.

Ook politieke meningsverschillen spelen een belangrijke rol bij het onbegrip tussen de nieuwkomers uit Koeweit en de Jordaanse bevolking. Toen de Iraakse president Saddam Husein vlak na de invasie van Koeweit terugtrekking uit het emiraat koppelde aan een oplossing van de Palestijnse kwestie riep hij veel enthousiasme bij de, voor een groot deel Palestijnse, bevolking in Jordanië op. Deze houding werd bepaald niet gedeeld door de Palestijnen uit Koeweit, die juist het slachtoffer van de Iraakse invasie waren geworden. Ook dat droeg er toe bij dat repatrianten uit Koeweit door grote delen van de Jordaanse bevolking als "Koeweiti's" werden beschouwd.

Behalve leedvermaak en vijandigheid hebben de repatrianten overigens ook begrip en medeleven ervaren. De negatieve houding, die in het begin sterk overheerste, is na verloop van tijd minder geworden. Vooral degenen die er in geslaagd zijn om in Jordanië een nieuw bestaan op te bouwen menen dat de relatie met de bevolking verbeterd.

Toekomstverwachtingen

Wat verwachten Palestijnen uit Koeweit van hun nieuwe leven in Jordanië? Velen zijn nog altijd op zoek naar economische en sociale zekerheid en weten niet wat de toekomst brengen zal. Het gedwongen vertrek uit Koeweit en het moeilijke leven in Jordanië hebben een grote emotionele schok teweeggebracht onder hen. Vaak zijn ze bezorgd over hun toekomst. Zeer velen verlangen terug naar Koeweit. In hun herinnering is dat het land waar alles goed was, waar iedereen een onbezorgd en ontspannen leven leidde en er alle tijd en ruimte bestond om plezier te hebben en aandacht aan elkaar te besteden.

Sommigen zeggen koste wat kost weer naar Koeweit terug te willen, "ook al zou ik lopend moeten gaan".

Deze laatste wens wordt echter niet door iedereen gedeeld. Vooral degenen die nu in Jordanië een vaste baan hebben en zonder moeite van hun inkomen rond kunnen komen onderstrepen de nadelen van het leven in de Golfregio. Zij wijzen op het feit dat ze in Koeweit buitenlanders waren en ook als zodanig werden behandeld. Hun verblijf in het emiraat was altijd afhankelijk van de wil van de Koeweitse overheid. Die kon Palestijnen (of andere buitenlanders) het land uitzetten wanneer ze om welke reden dan ook niet meer gewenst waren. In Jordanië zijn de repatrianten tenminste staatsburgers van het land waar ze wonen en lopen ze niet het risico om te worden uitgewezen. Uitspraken als: "Eerst hebben we in Koeweit ons hele bestaan opgebouwd en daarna werden we uitgespuugd. Geld is niet alles, we hebben ons lesje nu wel geleerd" worden door deze laatsten veel gedaan.

Het verlangen naar hun eigenlijke vaderland, Palestina, is uiteraard ook wijdverbreid onder de repatrianten. Overigens hebben degenen die in 1948 weggevlucht zijn uit het gebied dat nu Israël heet erg weinig hoop op terugkeer. Een groot deel van hen is echter afkomstig uit de Westelijke Jordaanoever. Familieleden wonen daar nog steeds en ze hebben er vaak nog grond en een woning in eigendom. Uit gesprekken bleek dan ook dat veel Palestijnse repatrianten hopen dat ze in de nabije toekomst, na afloop van de vredesonderhandelingen, de kans zullen krijgen om naar de Westoever terug te keren. Vele anderen zeggen er echter niet zeker van te zijn dat ze zich daadwerkelijk op de Westoever gaan vestigen, wanneer die mogelijkheid zich zou aanbieden. Als ze in Palestina geen kans zullen maken om een geschikte baan en geschikte huisvesting te vinden, of als de politieke situatie daar onstabiel blijft, zullen ze er voor kiezen om in Jordanië te blijven. Twee jonge Palestijnse vrouwen uit Koeweit, een studente en een secretaresse, zeggen hierover het volgende:

Wij zullen niet naar ons dorp op de Westoever terugkeren, ook al zouden wij de mogelijkheid daartoe hebben. We hebben daar namelijk geen grond en geen huis meer. De situatie in Jordanië is voor ons beter. In het dorp van onze ouders zouden wij nooit een baan kunnen krijgen. Geen enkel meisje kan daar werken Op zich zouden wij graag naar ons land terugkeren, maar het idee dat we er geen baan zouden kunnen krijgen en binnenshuis zouden moeten blijven, vinden we verschrikkelijk De traditie in dat dorp daar is erg bekrompen De vrouw heeft er weinig rechten.

Conclusie

De repatriëring van enkele honderdduizenden Palestijnen uit Koeweit naar Jordanië heeft dramatische gevolgen gehad voor zowel de Palestijnse repatrianten zelf als voor de Jordaanse samenleving. Voor de meeste Palestijnen uit Koeweit betekende de gedwongen migratie een grote achteruitgang in welvaart en maatschappelijke positie. Velen van hen zijn in een situatie van armoede en werkloosheid terechtgekomen. Ook op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en het sociale leven is de overgang van Koeweit naar Jordanië meestal pijnlijk verlopen. Slechts voor een kleine groep repatrianten geldt dat ze in Jordanië een comfortabel en luxueus bestaan leiden en een levensstandaard genieten die weinig verschilt van hun voormalige situatie in Koeweit.

Voor een land als Jordanië dat over weinig natuurlijke hulpbronnen beschikt was de opvang en integratie van zoveel nieuwkomers ook geen eenvoudige zaak. De Jordaanse overheid is er weliswaar in geslaagd om de crisis die de komst van al deze hulpbehoevenden opleverde te beheersen en de politieke en maatschappelijke stabiliteit in het land te waarborgen. Tegelijkertijd echter is de armoede en de werkloosheid in het Hashemitische koninkrijk sinds de Golfcrisis structureel toegenomen en tot op de dag van vandaag een groot probleem gebleven. De Jordaanse regering heeft in haar beleid ook nooit grote prioriteit toegekend aan de integratie van repatrianten waar het elementaire zaken als huisvesting, werkgelegenheid en inkomen betreft. Een belangrijke oorzaak hiervoor is het officiële concept van de *al-usra al-hāshimiyya*. Dit concept laat in de binnenlandse politiek geen speciale aandacht voor de Palestijnen als aparte bevolkingsgroep toe en werkt in meerdere opzichten zelfs discriminerend uit jegens de Palestijnen. Verder is ook de sociaal-economische ongelijkheid in Jordanië een factor.

Ondanks de tragische gevolgen van de repatriëring biedt het leven in Jordanië in een bepaald opzicht een voordeel in vergelijking met het leven in Koeweit: in Jordanië zijn de meeste Palestijnen staatsburgers. Ze kunnen niet worden uitgewezen en hun rechtspositie is in sommige opzichten veel sterker. Niettemin kunnen de Palestijnse repatrianten Jordanië in het algemeen niet als hun vaderland beschouwen. Daarom verlangen ze naar een oplossing van het Midden-Oosten conflict die hun nationale rechten verwezenlijkt. Een vrede die gebaseerd is op de realisatie van het Palestijnse recht op zelfbeschikking, van het recht op terugkeer naar het land van herkomst en op een menswaardig bestaan, in Palestina of in Jordanië, zal door hen dan ook van harte worden gesteund.